

A TUDÁS FORRÁSA: A KERT

Géczy János

Janus Pannonius Tudományegyetem, Pedagógiai Tanszék

Dolgozatunk tárgya a középkori kert. Elemzésünk arra vonatkozik, hogy melyek azok a kertre vonatkozó ismeretek, amelyek a középkor organikus világképébe meghatározóan beépültek. Áttekintjük mind a kereszténység, mind az iszlám kertelképzeléseket. Részenben, mert kialakulásukat ugyanazokkal az okokkal – a koramediterrán és az antik természetismeretekkel valamint a Biblia (és a Korán) szimbolikus jelentésű kertértelmezésével – magyarázzuk, részben pedig azért, mert az európai reneszánsz vitalista világképének kialakulásához együttesen járultak hozzá. Valójában nagyon keveset állítunk: annyit, hogy a kialakuló világkép, s annak elemei annyira meghatározhatják a világról szerzhető tudás jellegét és szerkezetét, hogy továbbiakban az értelmezéséhez nem illeszkedő elemekről vagy nem veszt tudomást, vagy érdeklődésén kívül esik. Mivel a világkép az, amit az emberi civilizáció átörökít, s nem a világkép bizonyítására szolgáló elemek, tények, napjainkban is felvetődnek a kérdések: világképet vagy tudáselemeket kell-e tanítanunk, tudatában vagyunk-e a tanított világképnek, s egyáltalában fontosak-e a konkrét tények.

A középkor végéig nem volt elég ok arra, hogy a szakrális hatás alatt szerveződő kertek különböző funkciójú formákká essenek szét. Amikor ez megtörténik, s a kolostorkertekből kiegyénülnek az orvosi kertek, a haszonkertek és a díszkertek, még hosszú ideig kimutatható lesz bennük az a világképbe ágyazott szakrális utasítás, amely a korai keresztény kert legfőbb szervező ereje volt. Így hát nyilvánvaló az is, hogy a keresztény középkorra nem a sokféle kert típus lesz a jellemző, hanem a kontinens szerte univerzálissá vált organikus világkép – külső – kényszere alatt létrejött, a mediterráneum antikvitására számos móddal visszautaló, allegóriaként funkcionáló, szent tér.

A Biblia kertjei

„In paradisum deducant te angeli...”

A kert héberül 'gan', s az értelme: megművelt földdarab. Sumérból származik, ahol eredetileg 'kerítések közé szorított földdarab'-ot jelentett (*Sulyok, 1995. 7. o.*).

Hogy mi a 'kert', azt a Biblia háromféle módon határozza meg. A mai kertfogalmunkhoz legközelebb eső kert profán térnek hat. A héberben először pusztát, majd később gyönyört jelentő édenkert-fogalom leginkább a kert földrajzi elhelyezkedésére mutat rá, a

paradicsomkert pedig egyértelműen szakrális értelmű. A Bibliában ugyan kezdetben több eredetű és lazább hierarchiájú e kitüntetett szerepű térségek együttese, de az értelmezések révén két pólusúvá válik, s (a kereszténység számára oly fontosnak látszó) időben is elhatárolható, földi és égi ellentétpár mutatkozik meg bennük.

A kert mindenekelőtt az Ószövetség topológiájában szerepel. Az éden, amely az Ószövetségben a közönséges kert ellentétpárja, tehát valamilyen módon paradicsomi jellemzőkkel írható le, szintén az ószövetségi iratokban fordul elő. Az eszményi kert képét kifejező paradicsom az Újszövetségben kapja meg a maga túlvilági értelmét. A szimbolikusan is nevezhető kertleírások mellett a Bibliában konkrét kertekről is szó esik: ilyen a Újszövetségben János által emlegetett Olajfák hegye (Jn 18,1.26), a Máté és Márk leírta Getszemáni major (Mt 26,36 ; Mk 14,32) vagy éppen azok a különböző (pl. uralkodói) díszkertek, amelyek az Énekek énekében vagy Ézsaiás könyvében (Ézs 1,29) szerepelnek.

A kert tulajdonságai közül fontos néhány környezeti és ökológiai tényező. Ez természetes, hiszen ha a korai mediterrán kultúrák növényi eredetű táplálékon alapuló ételmezési szokásait és eljárásait tekintjük, evidens, hogy a táplálékmegszerzés sikere a növényteni és mezőgazdasági ismeretek pontosságától függ. E kultúra növényvilágtól való függésére utal az is, hogy abban a földies paradicsomban, amely az idők kezdetét, vagyis a történelem elejét jelenti az ember számára, még csak olyan állatok élnek, amelyek növényekkel táplálkoznak (1Móz 1,30).

A kerthez, amely nem önmagától jön létre, nem a természet sajátos, maga fejlesztett formája, mindenek előtt alkalmas tenyészhely biztosítása szükséges. Vízgazdag terület lehet ez, ahol állandóan bőséggel feltörő forrás, vagy valamilyen öntözési lehetőség biztosítja a termés előállításához szükséges anyagot. Az édesvíz érték, az élet lehetőségét biztosítja: a víz, amint az máshol is tapasztalható, az élet szinonimájának tekinthető. A víz a gazdagság, a jólét, a biztonság – hiánya pedig a szegénység, a nyomor, a bizonytalanság. A víz a megáldás, az értékgazdag jövő fölsvillantása:

„Az ÚR vezet majd szüntelen,
kopár földön is jól tart téged.
Csontjaidat megerősíti,
olyan leszél, mint a jól öntözött kert,
mint a forrás, amelyből nem fogy ki a víz.” (Ézs 58,11)

A víz a terület-kiválasztásban jut tehát szerephez. Nyilvánvaló, az állattartás kevésbé függ a vízjárástól, a növénygazdálkodás annál inkább: a víz mennyisége, időbeli eloszlása, jelenléte alapvetően meghatározza az ültetvény jellegét. Rövid tenyészidejű növényeket – gabonaféléket, zöldségféléket – még csak-csak elő lehet állítani az alkalmas, vízjárta időszakok kiválasztásával, de a hosszabb vegetációs idejű, több éven át élő növények, a gyümölcsstermő fák, cserjék, liánok-ápolása már ilyen körülmények között bizonytalan kimenetelű. A kert kialakítása helyhez kötött életmódot feltételez: ekkor a területnek kiegyensúlyozottan kell szolgáltatnia terményeit.

A víz bősége alapfeltétele annak a tevékenységnek, amely a kertben zajlik: ott munkálkodni kell (1Móz 2,15) – akár a növényeket kell öntözni, akár a kert környezettől való

eltérő jellegét kell fenntartani, akár, mert a kertgazda elvárásainak meg kell felelni, akár mert azt meg kell védeni.

A kert lakhelyül szolgál, akár az embernek (1Móz 2,8) akár magának az Úrnak (1Móz 3,8; Ez 28,13). Az ő tulajdonuk e terület, amely valamennyi tevékenységük helyszíne, s miként a munkáé, úgy a felüdülésé: Mózes első könyve szerint az Úristen „a napi széljárás idején a kertben járt-kelt” (1Móz 3,8). De ez a kert – a fák jóvoltából – az elrejtőzést is biztosítja, megszünteti a kiszolgáltatottságot, mikor a mezítelen ember számára rejteket biztosít (1Móz 3,10). Végtére is olyan helyszín, ahol az emberi és az isteni komfortérzet ugyanúgy kielégíthető.

A vízzel, tulajdonossal és sajátos mintázatú élővilággal rendelkező kert védelme az önálló élet biztonságát szolgálja. Nem elég e világ fennmaradását azzal szolgálni, hogy öntözővízzel látjuk el – akár úgy is, hogy völgyben folyó vagy patak mentén építik meg – hogy be ne következzen kiszáradása (*Haag*, 1989. 962. o.). De megvédése, megóvása is életfeladat. A kert héber neve éppen erre a funkcióra utal. A kert elkerítése a magántulajdon megjelölésére is szolgál. A kerítési eljárás Palesztinában épp úgy ismert, mint Perzsiában. A tulajdon és a védelem egymást feltételezi, főleg, ha az valamiképpen halmozottan előnyös: a vízzel ellátott, különböző szempontok szerint kiválasztott élőlényekben dús kert szükségképpen ilyen lehet.

A kert a megélhetést kínálja. Az első kertben, amelyet Éden kertjének neveznek, s a teremtés hetedik napi munkáinak egyike, az Úr létrehoz egy kertet. Nem arról van szó, hogy a természet egy meglévő darabját nevezi át, keríti el, sajátítja ki vagy éppen az ember lakhelyül nevezi ki. Nem: éppen a föld porából megformázott ember tulajdonságait és igényeit figyelembe véve hoz létre egy ültetvényt, amely szintén a termőföldből sarjad – tehát eredetére és az eredetre visszautaló tulajdonságaira nézve egylényegűnek tekinthető az emberrel. „Mindenféle fa” (1Móz 2,9) sarjad benne: s eleve kettős a haszna: „eledelre” jók és „szemre kívánatosak” – e második halmazról így azt is tudjuk, hogy nem élelmezési igényeket szolgál. Hogy pontosan mire is valók – a „szemre kívánatosság” kívül – pontosan nem tudható: esztétikai szempontok figyelembevételével kevésbé látszik valószínűnek, mint inkább a komfortérzet kielégítéséé: amelyet, a korabeli orvosi eljárások ismeretében s érveinek elfogadásával valószínűleg medicínális-higiéniái szerepre való kiválasztásnak kell vélnünk. A kert közepének is van neve: a jó és a rossz tudás fája ez, a világfa, amely az ember önállóságra törekvésében principális szerepű.

A birtok ellátását szolgálja a négy ágra szakadó folyó. A művelést végző ember – aki munkája során a táplálékot megszerzi, különböző szempontok szerint felügyel (ennek az eljárásnak az eredménye az ember jövőtudatának a kialakulása). Mellette megjelennek az állatok, amelyek mindegyikének a nevét az ember adja – így a teremtés második fázisa, a néven való nevezés, az Isten helyett immár az ember feladata lesz.

Az első kert az anyag és a szellem dualitására épül. Az anyagból jön létre az ember, majd a párja is, a nő. Közegül megteremtetik a kert, a hozzá illő (kiválasztott) növényekkel, állatokkal. Ebben az anyagmegmunkálásban az ember is résztvesz: fenntartja a mesterséges körülményeket és elnevezi az élőlényeket tehát ezek hivatkozhatóvá, megteremtetté válnak. Ez az anyagi világ, felmutatja – szinte emblematikus módon – a szellemet is (amelyet ugyanúgy gyümölcs formában lehet megtapasztalni – enni –, mint a test fenntartására szolgálót). A kert tengelyében áll az a fa, amelynek termése okozza

egyként a jó és a rossz tudását: bár, hogy mi azok tartalma, arról később a Biblia más részein található csupán némi fölvilágosítás. A rossz az anyaghoz, a porhoz, a jó pedig a szellemhez kötődik.

Az első, viszonylag pontosan behatárolható élőlénynev a bűnbeeséssel egyidőben jelenik meg Mózes első könyvében: akkor szerepel a füge, amellyel a mezítelenség (mint negativitás) eltakarható (valójában azonban a nemzőszervek: a teremtésre szolgáló, a hatalmat szolgáló és kifejező szervek kerülnek itt elfedésre), s így erkölcstani szerepe rögvest megerősödik (hogy mennyire, az rögvest tapasztalható lesz a *Physiologus*ban, majd pedig a későbbi erkölcsbotanikai művekben).

E kert tehát az anyag megnyilvánulása. Porból megteremtett és porrá visszaváltozó embere, növénye, az anyag negatív tulajdonságaival rendelkező állata van: mégis ez a közeg az élet fenntartását szolgálja. De az élet megtartásához járul hozzá a genitáliák működtetése is – amelyek használatára, miként a tudás használatára is, szabályok vonatkoznak.

A kert a megélhetés helye, minél hosszabb életű, gazdagabb termésű növények vannak benne, annál nagyobb biztonságot nyújt. *Aháb* értékesebb szőlőskertet ajánl *Nábvót* veteményeskertje miatt, mert az közelebb fekszik a házához (1Kir 21,2). Lukács mustármagva, amelyet kertben vet el, nagy értékű fává nő (Lk 13,19). A hely – egy völgy –, ahol szőlő, gránátalma és dió is terem, a fa által lesz „diófás kertként” megnevezve (Énekek 6,11).

Fontos azonban az, hogy a kert és a mező értékét megkülönbözteti a Biblia. Az előbit értékesebbnek tartja. Hogy kiüzetik az ember az édenkertből, „tövist és bogáncsot” valamint a „mező növényét” eszi (1Móz 3,18). *Nebú-kudurri-usszur* számkivetettségét Dániel úgy jósolja, hogy az „füvet eszik – majd –, mint az ökrök” (Dán 4,22).

A kert díszváltozata a perzsa, a babilóniai és a jeruzsálemi hivatkozásokból ismert. Királyi, mulató helyek ezek, ahol számos fa nő, s nagy tömeg számára képes árnyat adni: rokonságuk nyilvánvaló a perzsa kertekével. Ezek funkciói között mindenkor ott van az a szépségkeltő szerep, amely mögött egyéb igény nem áll. A babilóniai király látomásában egy fa jelent meg, amelynek „szép lombja volt és sok gyümölcse” (Dán 4, 9). Eszter könyve szerint a Súsán városában uralkodó *Ahasvérós* király palotáját kert övezte, ahol lakomát lehetett rendezni „egész nép apraja-nagyja számára” (Esz 1,5). A jeruzsálemi királyokat a kertjükben temetik el (*Haag*, 1989. 962. o.) – maga a kertbe való temetkezés azonban Egyiptomból épp úgy ismert, mint a keletebbre fekvő ázsiai területeken.

A díszkert ilyen elhelyezkedését előlegezik a sumérok szent és őrzött ligetei. Ezeket az isteneknek ajánlották. A királyi palotákat övező elkerített parkok, az uralkodó megközelíthetlenségét jelezték. Éppen ez az elzártság és kiválasztottság magyarázza azt, hogy az előkelők kertekben – elérhetetlen, isteni magasságban – temetkeztek. Az elzártság képzetéhez hozzájárult, hogy a babilóniai és asszírok függőkertjeikben teljes mértékben mesterséges körülményeket teremtettek az egzotikus fajok számára. E teraszos építmények tetején oltár is állott, jelezve, hogy a növénygyűjteménynek létezik kultikus funkciója. De i. e. a VIII. századból, *Sargon* asszír király *Sziná-Reriba* nevű fiának két olyan ültetvénye is van, amely az alattvalók számára készült.

A zsidók a babiloni fogság idején Mezopotámiában sajátíthatták el a kertkultúrában ismert növények gondozását. S bár áldozati kertjeik vannak, a kerteket temetkezésre is

használják – a temetők a városon kívül kerülnek el. Trágyázási tilalom miatt a városban kert nem lehetett, szabadon egyedül a rózsákat nevelték.

A keletről Babilóniába vonuló perzsák kertkultúrájára is a fatisztelet a jellemző – számos sírt azzal jelölnek meg, hogy fákat nevelnek rajtuk. Hatalmas parkjaik fenntartása, amelyben vadászházak, pajták és istállók voltak, állami feladat. A növényeket szabályos sorokban ültetik, az élőlényközösség kialakítására nagyobb gondot fordítanak mint a köztük álló épületekére. A perzsák már megkülönböztetik a kerteket a nagyobb „paradicsomi” ültetvényektől, amelyek nem mások, mint gonddal parkosított tájak (pardesz, görögül paradeiszosz), és nem a házközeli gyümölcsös és virágos kertek (*Szutórisz*, 1905. 565. o.). A növényekkel, és köztük a virágokkal való speciális bánásmód, a nemesítés, az oltási eljárások és számos egyéb kertészeti technika is perzsa eredetű. A kertek gyakori növénye a gránátalma, a mályvarózsa, a tulipán, a jácint, a gyöngyike, a jázmin, a ciklámen, a mák, a szegfű, a nőszirm, az őszirózsa, de hasznófákat is ültettek közéjük. A rózsza e területen való széles elterjedése a perzsa kertkultúrának köszönhető.

Amíg a perzsa kertnek a táplálékforrás szerepe mellett mentális, így egészségügyi szerepe is jelentős volt – bár ebben is tettenérhető a vallási meghatározottság – a Bibliában szereplő kerteknek kevesebb mentális-higiéniai szerep jut: azokat valójában a szakrális funkció alá vonják. Az összevont papi-orvosi szerepkör mindenkor lehetővé tette ugyan ezt a korai civilizációkban, a teljes eggyé válás azonban csak a kereszténység korai szakaszában következik be. A papi-orvosi tevékenység elhanyagolhatatlan a növények többféle használatának fenntartásában és a kultikus használati mód elsőségében. Ez utóbbi egyik, kiemelt fontosságú formáját, a halottakhoz (s a túlvilághoz) való kapcsolódást erősítik a fenntartott díszkertek. Elszakíthatatlan kapcsolat létesül bennük a hely kiválasztottsága, kultúrában tartásának (gyakorlati és eszmei) módjai, módszerei és a tárgyai (így a növények) között.

A gyakorlatban is megvalósított és fenntartott, nagyobb részt kultikus célokra szolgáló kert lehet hasonlatos az édenkerthez, amely elhelyezkedése által közelebb áll az Istenhez. Amíg a korábban tárgyalt, inkább profán igényeket szolgáló kertek tulajdonságai bármelyik mediterrán civilizációban megjelennek, az édenkert-vonások a perzsa-öböl környéki civilizációk kertészetéhez köthetőek. Az éden inkább az elvesztett lehetőségek helyeként mutatkozik meg, mégpedig ideális kertként: gazdával, körbekerítetten, vízzel, szép és hasznos élőlényekkel, erkölcsi ártatlansággal és tökéletes harmóniával, eredményes munkálkodással, a terhes anyagság – mindenekelőtt a fenyegető halál nélkül.

Az édenkert a földön helyezkedik el, s a mennyei javak kifejezésének terepe – amelynek helyét már-már földrajzi pontossággal, illik meghatározni. Ámbár az éden a sumérok szerint a pusztaság és a sztyeppe (*Sproul*, 1979. 125. o.) (vagyis a messzeség, idegenség, megismerhetetlenség érzetei kapcsolódnak hozzá, s híven kifejezi a később fölerősödő elzártság-vonást) az Ószövetség konkrét helyre teszi, éppenséggel csöppet sem kietlen közegbe.

A perzsa pardesz, ami a kert, liget kifejezése a héber szövegben 'an beeden mikkedem'-ként jelenik meg, a 'kert Édenben', 'kert kelet felé' értelemben. Éden ezek szerint valahol keleten kerül el, ott van az emberiség kijelölt őshazája (*Gecse és Horváth*, 1978. 182. o.).

Az Éden egy tájegység, amelyből folyó ered – s ez a víz táplálja a kertet, ahol paradicsomi idillben létezhetne az első emberpár (1Móz 2,10). Az Édenen belül elterülő kertben a folyó négy ágra oszlik, a négy folyó neve Pison, Gihon, Perat (Eufrátesz) és Hiddekel (Tigris). A Tigris és Eufrátesz termékeny vidékén fekszik tehát az Éden, a legkorábbi civilizációk hivatkozható helyén, ahol már megjelentek a mezőgazdálkodásra áttérő népesség értékékszereit kifejező helyszínek, technológiák és fogalmak.

Az Éden – Ezékiel szerint – az (elvesztett) gazdagság, a szépség és a kincsekben kifejeződő hatalom helye (Ez 28,13)

„Édenben, Isten kertjében voltál
mindenféle drágakő borított:
rubin, topáz és jáspis,
krizolit, ónix és nefrit,
zafir, karbunkulus és smaragd.”

Ugyancsak Ezékielnél látható, hogy a kert allegorizálódik: éppen az édeni tulajdonságok kifejezését szolgálják, s a növényei leginkább erkölcsi példák megjelenítői (Ez 31,1-14). Joel a szimbolikus értelmű Édent hivatkozva („Előtte éden kertje az ország/utána sivár pusztaság”) (Jóel 2,3). Máshol az éden a megszereshető, a gazdag jövő (kertként való) kifejezése: Ézsaiás szerint „megvizsgátlja Siont az Úr, ... olyanná teszi pusztaságát, mint az Édent, kopár földjét, mint az Úr kertje.” (Ézs 51,3) Ezékiel is erről beszél (Ez 36,35).

Az Éden – annak ellenére, hogy földi hely – tulajdonosa mindenkor az Úr – ilyesféle-képpen kettős a meghatározottsága. Ehhez a kettősséghez hasonló a kert tengelyét alkotó, az anyag és a szellem, a föld és az isteni létezés összekapcsolódására lehetőséget adó tudás fája.

A paradicsomkert az Újszövetségben – az Ószövetségi kevert tulajdonságai után – a túlvilág képeként szerepel. S hiába azonos valamennyi jellemzője a földi kertekével vagy éppen az édenkertével, leírása szimbolikus értelmű, amelynek pontos értelmezéséhez érzékiesített képek szolgálnak. A paradicsomkert maga a megtalált éden, az elvesztett földi helyén megjelenő új. Ehhez a képhez egyre több árnyalattal szolgál az Újszövetség. Az elért paradicsomban az anyag regnálása, a halál legyőzetik: bennefoglaltatik ugyanis az „élő víz” (Jn 4,12), az „élet tápláléka” (Jn 6,3), az „örök élet” (Jn 5,24).

A Bibliában felvázolt, valóságosnak leírt vagy csupán képzetesnek szánt kertek szépek voltak: e szépség azonban valami másnak a megnyilvánulása. Ezen kívül a kert fontos mert életteret biztosít. Háromféle céllal biztosan hasznosul: a bennük lakó számára élelemforrás, medicinális-higiéniái eljárásokhoz alapanyagokat szolgáltat és kultikus-szagrális jelentősége is megformázódik.

E használatbavételi okok a kertről származó, a kertre vonatkozó keresett tudás jelleget is meghatározzák. Miként az olajfa, a szőlő és a gabona esetében civilizációs növényre szokás tekinteni, a kertet állíthatjuk a kitérített civilizációs terek egyikének – amit a kereszténység tudását egybegyűjtő Biblia is állít.

A hortus conclusus

A bibliai kertek mindenekelőtt az élettér rendben tartott helyei. Itt minden rendeltetése szerint létezik – az ember feladata a kert műveléssel való megőrzése. E rend megtartásával ellentétesnek látszanak a díszkertben lejátszódó események: vélhetőleg, mert nem az Istentől származó autonómia (pontosabban: korlátozott autonómia) szerint zajlanak abban a dolgok.

A díszkert a kereszténység korai szakaszában, annak pogány jellege miatt tiltottá vált. Mivel a pogány kultuszok ünnepi helyét adták ezek a kertek, létesítésük és használatuk teológiai szempontból káros, ezért büntetett volt, – az isten haragját felkeltette (Ézs 51,3; 17,1–11; 65,3; 67,17). Ugyanez nem vonatkozott a többi kertre.

Látható és a Biblia hivatkozásai miatt el kell fogadni: a kert a világ közepévé alakult. Ebben gyűlt össze a természetnek minden java, különös gondja és munkája van benne a Teremtőnek, értéket is tulajdonít neki, hiszen legfontosabb teremtménye, az ember számára átadja, illetve – egy élet díjául – igéri lakhelyül. A kert végső soron jutalom volt és jutalom lesz: olyan valós és képzeletbeli tér, amely a valós cselekedeteket a szimbolikus térbe futtatja ki, s a szimbólumok számára testként való ábrázolási lehetőségekkel szolgál. A kert az ember univerzumává tágul, s évszázadokon át, a kereszténység organikus, majd a reneszánsz neoplatonista ihletettséggel vitalista világképében a világ szimbólumegyütteseként értelmezhető. Valamennyi, az ember számára fontos tudás eredője ez a félig humanizált természet (avagy félig természetes emberi közeg) lesz.

A Biblia kertjeinek tulajdonsága a keresztény kozmológia nem egy területén kimutatható. Van azonban egy kert, amely magába sűrítette a kert valamennyi keresztényeknek fontos tulajdonságát, s mintaként szolgál a későbbi kertek számára. Az Énekek éneke által meghatározott tér ez – amely egy asszonyi személyhez, Máriához, Krisztushoz fűződő el nem apadó szerelmű ember alakjához fűződik.

A hortus conclusus az a szimbólumegyüttes, amely a krisztianizált természeti és kerti jelképek tömegét fogja és rendezi össze. A jelképegyüttest a babiloni fogság után keletkezett ótestamentumi kánoni irat adja, amelyben egy ifjú pár szerelmi egymásra találásának történetét írták le. Salamon király és Szulamit keleties erotikájú, természeti hivatkozásokban gazdag dalgűjteménye allegorikusan értelmezendő: az Isten és népe, Krisztus és egyháza viszonyát láttatja.

A kert fogalma, a kereszténység jelentéskényszerei miatt – hiszen az például a Paradicsomhoz hozzákapcsolódott – új, az eredetét egyre inkább elrejtő tartalommal telítődött, s a jelentése évszázadok alatt folyamatosan bővült, mind pontosabbá vált. Az elzárt kert az Angyali üdvözet típusú ábrázolások központi eleme lesz, ahol Mária szüzessége (illetve a benne összpontosuló jelképi tartalmak) több motívumból összeálló rendszerként jelenik meg. Mivel ezekben középkori ábrázolásokban mindennek jelképi értéke volt – köztük a növényeknek is – az abban szereplőknek az ékítmény jellege elhanyagolhatónak számított.

Idővel a hortus conclusus – amely az Angyali üdvözet típusú képek után, abból kiegészülve megteremti az Unikornis-ábrázolásokat, majd a késő gótikában Mária a rózsalugasban típusú képeket, hogy végül architektrikus eleme legyen a reneszánsz szakrális építészetnek – nemcsak szimbolikus tartalommal rendelkezett. Olyan ideális díszkert be-

mutatását is elvégezte, amely kertészeti módszerekkel akár megvalósíthatónak is látszott (*Hobhouse*, 1992. 81. o.).

Az eszményi kert – az elzárt kert – elképzelése a keresztényeknél az ószövetségi Énekek énekére (4,12–19) vezethető vissza:

„Bezárt kert az én húgom, menyasszonyom,
bekerített forrás, lepecsételt kút.
Paradicsomkert nőtt rajtad:
gránátalmák édes gyümölcsökkel,
ciprusok nárdusokkal,
nárdus és sáfrány, illatos nád és fahéj,
sok tömjénfával,
mirha és aloé,
sok drága balzsammal;
kertekben lévő kút, élő víz forrása,
mely a Libanonról csörgedezik.
Támadj föl, északi szél, jöjj elő, déli szél,
fűj rá kertemre, áradjon illata!
Jöjjön el kertjébe szerelmesem,
és egye annak édes gyümölcsét!”

E kert az Atya – a szerető – számára készül, s amely Szűz Mária minden tisztaságát magában foglalja! A salomoni leírást kiváltó élmény mögé nem nehéz belelátni a kora keresztények – korabeli – vágyakozó elképzelését a kietlen vidékeken elterülő, elzárt, vízben és illatos, buja növényzetben gazdag kertekről.

E kert kör alakú és elkerített. Amint a 'paradeisosz' alapján várható, fallal körülvett, azaz zárt kert: a befoglalt értékeket őriznie s a világtól elrekesztenie kell. Bármennyire is földi jellemzők sűrűsödtek benne egybe, az égi szempontok szerint választatott ki. Az idegen, természeti világtól elhatárolt terület azzal tehát szembe is került, más törvények szerint alakult a sorsa. Végtére: belső törvényei vannak, egy szellemiség kifejezése: ilyenképpen tehát a szellemi rend fizikális megvalósítója, makettja. Világkép.

Szent hely, s minden részében az. Az Istent itt lehet a földön legközelebről megtapasztalni, elvégre az Ő kertje ez, ahol még a képmása is megjelenik: egy asszony viseli. Néha még egy gyermek – de az valóságosan maga az Isten. A kert a tudás forrása, a hatalom és az erő összpontosulása. Közepén zárt kútból valódi forrás fakad – amely Mária feltöretlen tisztaságának és jegyességének szimbóluma. E forrásból csörgedező víz négy ágra bomlik, a világ négy égtája felé fut, hogy egyben el is határolja egymástól a földrészeket.

A forrás forrásköbe foglalt, fölfelé magasodik: a szent hegy szimbóluma, a közepén álló tudás fája is: azaz itt van a világ tengelye, ahol az anyagi és a szellemi, a földi és az égi egymáshoz kapcsolódik.

Ebben a kertben, édeni környezetben, a rég jól ismert, paradicsomi növények és állatok között: boldogan, örök ifjan áll – magában, vagy gyermekével, vagy a tudás szimbólumával: egy könyvvel – Mária. Tökéletes a rend, a harmónia – mert a hortus conclusus az időnkívüliség tere. Ez a számtalanszor ábrázolt kert az eljövendő paradicsomot mutatta be a híveknek. A hortus conclusus megszűnik a múlt idő kertjének lenni: a múltat

már csak az édenkert-ábrázolások egy része, a kiüzetés a paradicsomból-típus mutatja (ámbar az megjelenésében sokszor mutat hortus conclusus-jellemzőket is).

Az elzárt kert, a lepecsételt forrás, a kút, az édes illatú liliom, a rózsza és még számtalan, a középkor vége felé készült Angyali üdvözeteken (ahol arkangyalok védelmezik a helyet) s az Egyszarvú-vadászatokon meglévő tisztaság-motívumok Máriára vonatkoznak (ahol Gábrriel tereli be kürtje hangjával a jámbor állatot a szűzhöz). Jelképek veszik körül, amelyek sokszor ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelentik. A hortus conclusus az égi elhivatását vállaló, Krisztus misztikus jegyesének a lakhelye; a XI–XII. századtól kezdve csupán Máriára vonatkozó szimbólumoknak a gyűjtőhelye: megerősödő kultusza miatt halmozódhatott mellé ennyi jelkép.

E jelképek némelyike korábban férfiasnak számított, s a legfőbb mártír, Jézus attribútuma volt. Mint például a rózsza is. A hortus conclusuban már Mária (átvitt értelmű) vértanúságára utal, piros színe pedig a charitasra, hogy a többi rózsajelképről ne essék itt szó: ez valóban nem az a szent hely, ahol a kolostorkerti gyógynövény virágai illetéktelen szellemi szépségek számára lennének följánlva.

A hortus conclusus az az ószövetségi eredetű elképzelés, amely a középkori keresztény kertek kertészeti kialakítására is hatással volt, akár a bibliai növények felhasználásában, akár a kereszténység alakjaihoz kapcsolható növények kultiválásában, akár a kert struktúrájának kialakításában. Ez a kert jelenik meg a kolostorok árkádos kerengőin belül, ahol vallási hagyomány által meghatározott növényekkel ültetik be az ágyásokat, hogy az azokból származó herbákkal hol a szenteknek tisztelegjenek, hol a szentek közbenjárásával egyidejűleg betegeket gyógyítsanak. Ez az a kert, amely ábrázolt formában megjelenik a képeken, de a templomi tereken belül is. Keresztelő medenceként, vagy a katedrálisok és monostorok alaprajzában is figyelembe veszik. Nem véletlenül. A szakrális épületek a paradicsom felé vezető út első, földi állomásai (*Hankiss, 1997. 65. o.*).

S ez lesz az a kert is – bár nem ez volt a célja – amely előbb a lelki, majd pedig a testi szépség kultuszának helyévé válik: erre szolgál indokul, hogy már az Énekek énekében is a kert a női szépség metaforájaként, a nő testének-lelkének idealizálásaként jelent meg.

Az iszlám kertek

A Koránban, előképének megfelelően a bibliai kertek formái szerepelnek: a köznapi kertek, az Éden és a Paradicsom fordul benne elő. A földi kertekről szóló példázatok csupán kettő szűrőben fordulnak elő s feltűnően kevés adatot tartalmaznak. A barlangról szóló szűrőben egy férfi két szőlőskertet kap, amelyet pálmafák kerítenek körül (Korán 18:32–42). A gyümölcsöt termő kertek között patak fakadt. A másik példázatban (Korán Az író toll 68:17–34) a kert a szüretelés jelöli.

A bibliai előképhez képest az Éden és a Paradicsom tartalma egymáshoz jobban illeszkedik. Az Éden nagyobb, talán földrajzi terület, az abból következik, hogy a Korán általában az 'Éden kertjeiről' beszél. Van tehát egy olyan vidék, amelyre a gazdag kertek sokasága a jellemző, amelyekbe élete jutalmául léphet be a muzulmán ember. Az Éden kertjei és a Paradicsom tulajdonságai minden másban azonosak – mégha az utóbbi hol-létére nem is találhatunk közvetlen utalást. Ámbar az, hogy az élet után léphet oda akár a nő, akár a férfi, a terület nem földi voltára mutat.

Az Éden kertjeiről szóló szöveghelyek mindegyike megemlíti, hogy azok csak azon hívők számára nyitottak, akik betartják az iszlám öt alaptörvényét. Az ígért kertek alatt patakok folynak, a kertekben jó hajlékok találhatóak (Korán 9:72). Ezeket jutalmul kapják az állhatatosságukért: s ami a legfontosabb „végső lakhely”-ül, azaz állandó használatra (Korán 13:24), – Allah gondoskodik arról, hogy az evilági élet a túlvilágihoz képest (csupán rövid) élvezet legyen. Az Éden kertjeibe be kell lépni: egy határt, amely alaposan megkülönbözteti a kinti és a benti helyzetet át kell hágni: ott benn a hívőknek „mindenük meglesz, amit csak akarnak” (Korán 16: 31).

A barlang szúra szerint tiszta életük fizetségeként e kertekben létezők számára mindez: szép pihenőhely! (Korán 18:30–43) A víztől hús fás területen szép és drága holmiba öltöznek, arany karperecekkal (Korán 35:33 szerint az aranykarperecek mellett gyöngyből készütekkel is rendelkeznek az Éden kertjeiben tartózkodóak) ékesítik magukat, zöld brokátból készült köntösöket vesznek fel és kereveteken fekvé pihennek – mindezzel ellátják őket reggeltől estig (Korán 19:61–62), nem hallanak üres fecsegést sem.

Éden kertjeiről összefüggőbben tájékoztat a 38. szúra:

„...És az istenfélőknek szép (szállás)helyük lesz, ahová megtérnek:
Éden kertjei, amelynek kapui megnyílnak előttük,
(kerevetekre) dölve fekszenek ott és sok gyümölcsöt és ételt kívánnak,
és lesütött szemű, s (velük) egyidős (hurik) lesznek mellettük.” (Korán 38:49–52)

(Simon Róbert fordítása)

Mindez egy sivatagi nomád jólétről való elképzelése: zárt szállás, amelynek kapui érkezésekor feltárnak, s a pásztor a vallás által axiomatikusan kezelt vendégfogadásban részesül. Bőséges étkezés – étel és a kert javai: gyümölcs – kényelmes kiszolgálás – eldölve a kereveten, ahol szende, korukbeli asszonyok szolgálnak fel a részükre, akikkel utóbb kedvükre szeretkezhetnek (Korán 44:54).

E helyekre atyák, feleségek és utódok mindegyike bekerülhet – az asszonyok számára ifjak fognak szolgálni – ha jóra valóak. S a vendégül fogadtak épp úgy tetszésüket találják bennük, miként Allah is tetszését leli öbennük (Korán 98:8; 55:56). A hívő együtt van immár azzal, akit mindig hitt, az ő Urával.

A földi kert-példázatok és az édeni kertek a Paradicsom szinonimái: a Paradicsomról szóló híradás lényegében nem más karakterű, csak valamivel bővebb. Mohamed szúrája szerint: „A Paradicsom, amire az istenfélők ígéretet kaptak, ekképpen fest: vannak benne nem-poshadó vizű patakok, mások tejjel folynak, amelynek az íze nem változik és vannak borral folyó patakok, ami gyönyörűségére az ivóknak és vannak tisztított mézzel folyó patakok. Mindenféle gyümölcsük lesz benne és megbocsátás az uruktól...” (Korán 47:15).

A paradicsom továbbá: az a hely, ahol védettek lehetünk, hiszen az első halál után nincs több s „Allah ... óv a Pokol büntetésétől” (Korán 44:56). Hurik, vagy „tisztává tett feleségek” találhatóak ott, akiket árnyas árnyékba lehet vinni (Korán 4:57; 2:25).

A lassan kialakuló, sok változáson átmenő Ezeregyéjszaka (Alf laila wa-laila) anyagában két valóban arab alaprétég húzódik meg. A IX–X. századi bagdadi kereskedőtörténetekhez kapcsolódó, Szindbád-mesék és a szókimondásukról ismert szerelmi fabulák, valamint a XI. század után készült, tréfásabb hangú, erotikus vonásokban gazdagabb,

természeti, állattörténeti elemekkel bővelkedő kairói történetek. A kert állandó, kitüntetett értékű térként jelenik meg a mesékben.

A rúkth-madár által a negyven lány kastélyába került koldus különös kertekre bukkan új lakhelyén: s az egyik, amint azt leírja: „olyan volt, mint maga a paradicsom. Kertre nyílt, gyümölcs alatt roskadozó, zöld fákkal, melyeknek minden ága terhe alatt regett, a kertnek friss zöldje fölött hűvös szellő lengett, ezer madár csattogva zengett, dalukból Allahhoz hálaszó csengett; a pázsitot csergő patak szelte, a légben édes illatok szálltak szerte. Gyönyörködtem az almában, amelynek egyik fele piros, mint a szerelmes leány arca, másiké sárga, mint a félénk, bánatos szerelmes ifjúé, megcsodáltam az illatos birsalmát, a rubinszín játszó szilvát... Másnap benéztem a másik helyiségbe: ott pálmákkal beültetett tágas tér tárult elém; a rózsza, a jázmin, henna, nárcisz, ibolya, kamilla és liliom közt patak folyt: a bűvös illat megrészegített.” (Az ezeregyéjszaka meséi. A teherhordó és a három lány története. A harmadik koldus története. 54. o.). A mesegyűjtemény kertképe a Korán kertjeinek élőlényeivel, tulajdonságaival és jelképrendszerével is rendelkezik.

Az Ezeregyéjszaka meséiben a legtöbbször előforduló számok között a négyes szerepel. Négy asszony, négy élvezet, négyesen alapozott eljárások, négy sarokra épült épületek: mindez az iszlám kozmológiának négy minőségére hivatkozik. Az iszlám kert négy-szegletes, a salamoni Énekek énekének kertjét is így képezték le, amelyben négy folyó folyik, négy világtáj alkotja – melyek centrumában a paradicsomi, édes illatú környezetet élvezi a híthű muzulmán. A négyes szám kedveléséből következik, hogy bizonyos ábrázolási helyeken, amikor például növényformák mutathatók ki, a virág-szerűek között számos a négyszirmú.

A megvalósított iszlám kert a Korán által megígért Paradicsom előzetes, földi élményével kecsegtet. A külső világtól természetes falakkal elzárt, vízgazdag, friss víztől hűvös, ártalmatlan növényektől mentes, illatos virágú és tápláló gyümölcsű fáktól árnyékos kert – mindazt jelenti, ami a nomád népesség részére a biztonságos élet, vagy annak vágyképének birodalma. Ez lenne az alkalmas környezet a tudás forrásának, a Koránnak illő megismerésére.

Ebben a kertben azonban nemcsak az iszlám tanítások által már megnevezett növények fordulhatnak elő. Nemcsak azok, amelyek, hogy a megnevezés jóvoltából kiemelteké váltak, az ember és Allah szimbolikus kapcsolattartásának eszközei lettek, hanem azon növények is, amelyek az ember számára kínálhatnak hasznot – árnyékot, illatot, kellemet: mint például a koronájával hűs, napfénymentes helyet biztosító platán, avagy az orvosságot szolgáltatató sokféle herba. Ámbár nehéz a különböző feladatok ellátására szolgáló növények használatba kerülési okai között éles különbséget tenni, hiszen az illatozó virágú és ehető termésű mandulafák, s egyéb (általában kettős hasznú) növények ugyan nem szolgálják-e Mohamed próféta elképzelését a mennyországról? Az illatuknak, termésüknek ugyan nem az-e a feladatuk, hogy a paradicsom édes harmóniáját előlegezzék? Ilyen értelemben az iszlámban – miként a kereszténységben is – a természet bármely eleme vagy annak bármiféle megnyilvánulása jelképpé válhat. Aminek az a következménye, hogy az egyes növényfajokat ábrázolták – hiszen a növények ábrázolhatósága az iszlám vallásban engedélyezett, ha nem is a saját szépségük miatt, hanem azért, mert – Allah lelkére emlékeztetnek.

Penelope Hobhouse az iszlám kert szimbolikáját elemezve a sajátosságok közé sorolta a művelés alá vont terület már említett – szabályosan osztott – négyszögletes voltát. A derékszögben elhelyezkedő csatornákat a perzsa eredetű öntözőművek elhelyezésével rokonítja, de már a négyes számnak muzulmán kozmológiai jelentőséget is tulajdonít. Az egymás mellett fekvő négyszögek a változó természet gazdag, egymásra törvényszerűen következő megnyilvánulásai. Így válhatnak ezek a kertek a biztonságba, a szépségbe, a hitbe való elmerülés tereivé, az univerzum megértésének a helyeivé is. S csupán a többszörösen összetett funkcióval rendelkező kert biztosíthatta azt, hogy e kertkultúra évezreden keresztül képes volt alapjaiban változatlan maradni (*Hobhouse*, 1992. 42–44. o.).

A víz felhasználására épülő, szimmetriát mutató, geometrikus elrendezésű, zárt kertekben a medencéknek, a vályúknak, a szökőkutaknak, a megfelelően kialakított falak között vagy termekben futó víz hangjának, mozgásának és fodrozódásának saját jelentése van persze a víz a növények növekedéséhez is szükséges. Ilyen szerkezetű kert korábban is készült, de hogy milyen növényeket használt az iszlám világ a kertépítésben, arról először egy 1050-ből származó, *al-Biruni*-féle lista kínál tájékoztató adatot. Köztük vannak természetesen *Dioszkoridész* és *Plinius* növényei – és sok új faj.

A muszlimok növényeinek nagyobbik része, klimatikus okokkal magyarázhatóan, megegyezik a mediterráneum népeinek növényeivel. Az e növényekről szóló görög és a bizánci ismeretek (a VIII. századtól, amikortól a bagdadi uralkodók arabra fordíttatják az ősi, leginkább orvosi tudást, de értelemszerűen botanikai ismereteket is nyújtó szövegeket) szabadon felhasználhatóak voltak, s azok átszarmaztatásában keresztény és zsidó tudósok is résztvettek.

A kultikusan megalapozódó muszlim élőlényhasználatot erősíthette, hogy a letelepedést, s így a föld- és kertművelést vállaló, a mezőgazdasághoz nem nagyon értő arab népesség agronómiai, kertészeti, medicinális tudását kialakító és rögzítő iszlám előtti mezopotámiai (azaz nabateus) valamint a görög-római ismeretek biztos helyet foglaltak el. Megalapozónak tekinthető például *Kutsáminak* tulajdonított, időszámításunk utáni első évszázadokban keletkezett Nabateai mezőgazdaság című mű (*Meyer*, 1957. 10. o.).

A keleti előképeket gazdagon mutató, az Ibériai félszigeten a X. században – tehát a viszonylag későbbi iszlám időben létrejött asztronómiai-agronomikus-liturgiai Córdoba-i kalendáriumban megnevezett – szerephez jut számos növény, amelyek szerepét e sokféle hagyomány együttesen alakította ki.

Az iszlám kertek azonossága ellenére meglévő különbségeket az ökológiai tényezőkkel magyarázhatjuk. A kerttörténészek szerint megkülönböztethetőnek látszanak a bagdadi kora-abbasszád kertek, a IX–XIV. század között létező *Ommajád* mór kertek, a XIV–XV. században készült Közép-Ázsiai kertek, amelyeket a Timuridák alatt készítettek, a XVII–XVIII. századi *Szafavida* perzsa kertek, a XVI. századtól készülő ottomán s a XVI–XIX. század között létrejött, *Babur* leszármazottjai által folyamatosan alakított észak indiai kertek. E kertek növényei egyszerre szolgálták a paradicsomi képzetek kialakítását és a mindennapi szükségletek kielégítését.

Az Énekek éneke láthatólag nemcsak a kereszténység kertképét, s ezzel összefüggően az univerzum-elképzelését határozta meg. Az iszlám kert szerkezete is ettől az időszámítás előtti harmadik század környékén véglegesített dalgyűjteményből ered: annak elle-

nére, hogy kifejlésében gyakorta a keresztény kerttel ellentétes vagy más eredményeket mutat fel.

Mindkét kert zárt, erődítményszerűen fogja körbe őket fal, hogy a külvilág tekintete elől minden elzáródjon, s ami bent van csak önmagára vonatkozzék. A keresztény hortus conclusus, és a belőle levezetett kertábrázolások, miként a megvalósított kertek is kör alakúak: a kora kereszténység idősíkokat nélkülöző, az antikvitás tér és időelképzelésére alapozott nézetéinek ez felel meg. A világ gömb alakú, az idő önmagába tér vissza. Az iszlám kertek azonban négyszögletesek – a négy oldal szintén az antikvitás ismeretét hivatkozva, mégpedig a négy elemét s az arra épülő tanításokat.

Az iszlám kertkultúrának a technológiai hatásokon, s a felhasznált fajok számának szélesítésén túl a kereszténységre kifejtett egyéb hatásait is meg kell említeni, s ezek közül fontosnak látszik a természetképi és az orvosi-higiéniái.

A Szászánida Perzsiát meghódító arabok nemcsak a kertek gazdagságával és oázis-szerű értékével szembesültek, hanem azzal is, hogy a virágoskertek növényeihez hasonló értéket képviselnek a termékeny völgyek vadvirágai is. Bármelyik hely szolgáltatott számukra valamilyen szempontból értékes növényanyagot – a lefordításra kerülő antik botanikai jellegű könyvek tartalma ezt erősítette meg. A IX. századdal lefordított *Dioszkoridész* De materia medicaja szerint is találhatóak gyógyításban használható növények az ember nem érintette tájakon: azaz a természetnek saját megbecsülendő értékei vannak. Mindez elég alapot nyújtott a keresztény elvekhez képest természet központúbb természetbölcselethez.

Az iszlám orvoslás és gyógyszerészet nagy népszerűsége tett szert az európai szakemberek körében, a muzulmán alkotók és munkásságuk nemcsak példakép és hivatkozási alap Európában, de tudásuk, a napi gyakorlatba is beépült. Az egyetemeken oktatták tudásukat, okfejtésüket és szemléletüket, könyveiket lefordították, receptjeiket módosítás nélkül felhasználták, vagy módosítások révén igyekeztek európaivá alakítani – a XI. századdal kezdődően s még a XVII. században is, hogy a tekintélyük majd csak a XIX. századdal tűnjön el véglegesen. Az iszlám orvoslásnak filozófiai háttere is volt, ez tette megkerülhetetlenné s más tudományágakkal, mint például a fizikával való kapcsolatát. *Avicenna*, *Abulcasis* és *Averroës* európai népszerűségét nem csupán az adta, hogy általuk arisztotelészi természetismeretre lehetett szert tenni, de fizikusi és holisztikus jellegű medicinális tudásuk is, amelyek sikeresen átültethetőnek bizonyultak. Az arab orvosok a betegség okát keresték, s nemcsak tüneti kezelést vállaltak (*Nasr*, 1968. 185–197. o.).

A szakrális kertektől a profán kertekig

A kert, mind a kereszténységben, mind az iszlám civilizációban szakrális tér: az Úr létezésének helye és egyben a bizonyítéka. A szent iratokban leírt édeni terület földi utánzásra szólít fel: a létrejövő kertek, az érintetlen természettel szemben érték-koncentrá-tumokként jelentkeznek, valamiképpen a túlvilági kert tulajdonságait hordozzák, s minden természetes és mesterséges részletük annak allegóriájaként szolgál. Éppen ez a jelképlehetőség, amely indokoltá teszi létrehozásukat és fenntartásukat. E tér fennmaradásához szükséges gyakorlati eljárások és igények mentén jelenik meg az a mezőgazdasági-kertészeti praxis, amely lehetővé teszi a népesség élelmiszerral való ellátását továbbá

megalapozza a kulturális-művelődési igény kielégítését is. A gyakorlatban a kertészeti ismeretek késő középkori fejlődését antik előzmények teszik lehetővé. Függetlenül, attól hogy Európában – mindenek előtt a kolostorkertek környékén –, vagy az iszlám világban – a szükségképpen módosulásokkal együtt – maradt fenn.

A kert értéke maga az Úr: s mindaz értékes, ami tőle származik és származtatható. Nemcsak a kert élőlényei – jöjjenek azok a kontinentális éghajlat sztyeppepei vagy lomberdei területéről avagy a mediterráneumból (többségében a növények s némileg az állatok) neveztetnek meg s szereznek egyéni jelentőséget, hanem mindaz az emberi akarat és munka is, amellyel a kert állandósága megtartható.

A kertek szakrális célú fenntartását a hortus conclusus bizonyította. Amíg az általa egybekerített jelképegyüttesnek metafizikus jelentése van, a részei: az épített konstrukciók, a növények, az állatok, a szellemvilág lényei, ugyan a szakrális jelentés megtartása mellett, de gyorsan profanizálódnak. Hiszen praktikus célokból is megengedett mindegyikének a használata: táplálkozási, higiéniai vagy gyógyászati szerepük van.

A kolostorkertekben a növényállomány funkciója elkülönítetlen: közösen találhatók a zöldségnövények, a gyümölcsök, az illatszert szolgáltatóak és a gyógynövények – nem egyszer éppen a temetőben (amely ideiglenes állomás a paradicsom felé, s így a temetkezési helynek paradicsomi tulajdonsága mutatkozik). Amíg a középkor elképzelése szerint bármiféle betegségből való gyógyulás oka Istentől származik, addig a hozzá forduló imák, és azok a növényi és állati eredetű gyógyszerek lesznek a gyógyászatban használhatóak és hatékonyak, amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók az Úrral vagy környezete alakjaival, mindenek előtt Máriával. Az isteni környezethez tartozik így például valamennyi illatos növény (az áldozás, a füstölés eredetére mutatva rá), valamennyi tápláléknövény (amelyek így megszentelt származású gyógyszerek is lesznek), és azok, amelyek szerepe leginkább allegorikus, amelyek érzékelhetővé tett, testiesült fogalmak. Az emberi kultúrába bevont élőlények bármelyikénél – az időben előre haladva – együttesen mutatkozik meg a hármasság használatbavétel, mégha annak más-más lesz is az aránya. Például: a rózsza kultúrába vonódását ugyanezekkel az okokkal magyarázzuk. A rózsza (legkevésbé) tápláléknövény (bár eszik a termését, s ételillatosításra és -színezésre használják), az antikvitásban gyógynövény (amely használati ok aztán a kereszténységben tovább szakralizálódik, hogy később – az előzményekre építve – az elsők között bevonódják a keresztény szakralitásba), s Jézus, Mária és a vértanúk jóvoltából gyógyító és szentség-jelző szereppel rendelkezik (Géczi, 1998).

A táplálkozási, a gyógyászati és a szakrális igények kielégítésére szolgáló kertészetben a fenntartói elvárások alapján a középkor végével elválnak a kerttípusok: és ehhez leginkább a skolasztikus medicina gyógynövény-szükséglete, valamint a neoplatonizmus szépség-elképzelése járul hozzá.

Az antik természetismeretben a mezőgazdaság és az orvoslás az, ami az élőlények használatát érvényesíti. A táplálkozás és a medicinális igény közvetlenül és közvetetten indokolta tette számos növény folyamatos jelenlétét. A mezőgazdasági ismeretek a Római Birodalom szétesése után elszegényedtek, elfelejtődtek s csak a IX. században, a Capitulare de Villis megjelenésével egyidőben, az egységesedő európai kolostorépítkezések idején fejlődnek ismét némileg.

Az orvosbotanikai munkákban foglalt tudásra, a kertépítészethez képest mintha nagyobb szükség lenne. Az alapvetést továbbra is *Dioszkoridesz* De materia medicája jelenti, amely mindenek előtt Kis Ázsia déli részén és Görögországban honos növényeket, és a belőlük készíthető gyógyszerek listáját, felhasználási praktikáit tartalmazta.

A patrisztika korában a rómaiak kertgazdálkodási gyakorlata szinte teljesen, elméleti ismeretei nagyobb részben eltűntek. Régészeti adatokban sem lehet gazdag ez a kor – a népesség számára nem a kertek nyújtották a megélhetést. Az alacsony számú népesség eltartására elegendőnek bizonyul a természeti környezetben fellelhető és előállítható táplálék. A belterjes gazdálkodás sem nagycsaládi igény. A VII–IX. századtól pedig a táplálkozásváltás – az állati eredetű élelem erőteljesebb fölhasználása – pótolja a megnövekedő igényeket.

A patrisztika kora végének kertjeiről nagyobb terjedelemben, a maga kompilációs módján *Sevillai Izidor* tudósít. Az Etimológiák könyve, a korábról írásban fennmaradt kertészeti ismeretek halmaza, keresztény jellegű ajánlatokkal kibővítve. De rerum naturis művében *Hrabanus Maurus*, Liber hortorum munkájában a IX. században élt *Walahfried Strabo* foglalkozik a kertekkel: az utóbbi megalkotja a kolostorkert ideáltípusát. *Strabo* kolostorkert-elképzelésében is ott a többség: a kert részben konyhakerti és gyógynövényei folytán tápanyag és medicinaforrás (e kettős cél némely növény termesztésében elválaszthatatlan), részben az érzékszerveket – azaz a testet – gyönyörködtető, enyhítő 'locus amoenus', részben pedig az a metafizikai tér, amelyben Isten jelenlétét a szokottnál közvetlenebb módon lehet megtapasztalni.

A világi kertekről irodalmi jellegű munkákban olvashatunk. A locus amoenus (természetesen antik előzményekre hivatkozhatóan) nem a kor kerthasználati gyakorlatából származik: leginkább a hortus conclusus – némileg – világiasított, de a Paradicsomtól-Édentől soha le nem választott változata. Az udvari kultúra sokat hivatkozott környezeti kontrasztra épített tere, ahol harmonikus körülmények, emberiesített természet ad megfelelő elrendezettségű, szcenírozott háttérrel a mindenkori történetnek – a Trója-regényben az alma-ajándékozásnak, a Yvain-regényben Artus udvartatásának, a Laurin-eposzban a társasági életstílusnak, a Rózsa-regényben az érzelmi-moralizáló áradásnak. Az irodalmi ábrázolások mutatják csak meg igazán: ezek a helyek a Paradicsomról szóló bibliai elképzelésnek felelnek meg, amelyben a testiségnek csak annyi jelentősége lehet, amennyiben a szellemre, vagy annak kisugárzására vonatkozik.

E profán jellegű, de szakrális elemekből építkező helyet a vágáns költészet tovább módosítja: földi paradicsommá igyekszik átnevezni, ahol helye van mind a testi szerelemnek, mind az önfeledtségnek és önfelkínálásnak, vagy éppen azoknak a cselekedeteknek, amelyekkel érzéseket tudnak kifejezni.

A hortus conclusus elkerített voltát az előzőnél erőteljesebben hivatkozó világi kertek is vannak: miként az uralkodók számára készített vadasparkok (*Nagy Károly* aacheni kertje fallal körbevett, ahogy azt az antik mintákból igyekeztek átemelni), az epikában előforduló rózsakertek is ilyenek. E kerteknek, a kertek élőlényeinek kevés szerepük van – a vadaspark éppen a német-római császárság uralkodói elemei közé emeli át a példaképnek talált görög és római császárkori előképeket, a rózsakertről szóló írás pedig a virágkultuszt erősítve jogi, törvénykezési, temetkezési szokásokat hivatkozik (úgy, hogy éppen a színszimbolikát egyéníti) – s üdvkereső szerepük kétségtelen.

A Biblia édenkertnek és a Paradicsomnak, továbbá az Énekek énekéből származtatott hortus conclusunak megnevezett középpontja: a fa és a forrás. A világ központjaként történik a reájuk való utalás, a szent hegyre is s ugyanilyen okból történik a rámutatás, s a továbbiakban a szent városokra, a szent helyekre, vagy éppen a kozmikus hegyet utánzó templomokra, s a kertekre is. A terek és építmények szimbolikus hangsúlyának helye meghatározott. A kolostorok térszervezése hasonló – rámutató – szabályok szerint történik.

A kerengőből nyíló hortus minden kolostor középpontját foglalja el: ezt a kertet övezi valamennyi kolostorépület. A kert négyszögletes, amelyben ágyások fekszenek, az ágyások között ösvények futnak. A Sankt Galleni karoling kori ideálterven a templomhoz közvetlenül csatlakozik a négyszögletes kerengő, középrésze pedig a kerti tér. Ezt az elrendezést fogadják el az épülő kolostorok. A ciszterci *Szent Bernát* ezt a kertet hol a paradicsomhoz, hol a hortus conclusuhoz hasonlítja (*Takács*, 1995. 26. o.): a szerzetes élete e zárt, meditálásra, közösségi életre, némi fizikai munkára alkalmas helyen zajlik, ahol a lélek szükségleteit lehet kielégíteni. Ezt szolgálják liliomtól a zsályán át a rózsáig a szakrális jelentéssel telített növények, a végtelenségig róható, önmagába visszatérő utak, az égbolt felé nyitott tér, a fölfelé irányuló építmények, az arányokkal sugallt harmónia-elképzelések, a kútház tápláló és tisztító vize. A szerzetesek kolostori kertje a misztikus kert földi megvalósulása éppúgy, mint a profán használatú kertek, de azokhoz képest bennük nyilvánvalóbb, és közvetlenebbül tapasztalhatóbb a transzcendentális szerep.

A kereszténységbe a díszkert – az Úr környezetét jelentő, a földi élet számára is megvalósítható tér – jelentőségét (talán *Bartholomew de Glanville* 1240-ben írt enciklopédikus munkája nyomán) *Albertus Magnus* vezeti be: De vegetalibus munkájában (1260) az udvari ünnepek helyeként határozza meg, s előállításának kertészeti eljárásait, felhasználható növényeit, architektonikus formáit is megadja. Innen fog a díszkert átszármazni *Petrus de Crescentius* – a reneszánsz kertelképzelést alapvetően meghatározó, 1305-ben elkészült – munkájába, akitől a – fordítások, majd a könyvkiadás segítségével – Európa-szerte szétszivárog. E díszkert jellemzői éppúgy megtalálhatók később *Boccaccio* Dekameronjában, mint *Francis Bacon* a kertről szóló esszéjében.

A haszonkertekből a korszak édenkert-elképzelésének leginkább megfelelő díszkert és az orvosbotanikai kert szinte egy időben válik le, hogy aztán gyorsan kiegyenüljenek a zöldségesek és a gyümölcsösök is. E szétválást az egyre többször és nagyobb példányban megjelenő antik botanikai munkák, *Theophrasztosz*, *Plinius* művei, a Dioszkoridészi munkásságon alapuló (egyre bővülő) orvosi művek s továbbá az egészségnevelésre szolgáló (még inkább kompilált) herbáriumok, kalendáriumok és csiziók szolgálták. Továbbá az antik kertészeti jellegű szakanyagok, amilyenek *Cato*, *Varro*, *Columella* és *Palladius* könyvei, s amelyeket *Crescenzi* épít be a kertészetet meghatározó, a reneszánsz korszak Európa-szerte alapvető és népszerű kézikönyvébe.

A díszkert és az orvosbotanikai kert

Az emberi igény alapján, nem pedig szerkezetükben különböznek a reneszánsz kezdetén teoretikusan is kidolgozott, karakterizálódó, az egy használati mód kiszolgálására szakosodó kertek. *Albertus Magnus* 1260 körül született – említett – kéziratában olyan

örömkertről írt, amelynek előállításához a technológiát is megadja. A látás és a szaglás számára szolgáló helyszín a szépséget, a kellemességet és a jó illatokat, amint a kortársi szövegekből kitűnik: a paradicsomi állapot jellemzőit tartja a kert legfontosabb tulajdonságainak. De a két érzék kielégítésére szolgáló növények legtöbbször – így a harangláb-nak, rutának, liliomnak, rózsának stb. – is megmarad a maga szentekre való utalása.

A IX. századi *Walahfried Strabo* munkájában a Hortulusban néhány növényt a szépségével jellemez: ez új megfigyelési szempont, ám kétségtelen, hogy e virágok csakis azért szépek, mert azok a vallás által kiemelt fontosságú személyekhez hasonlatosak, akiknek egyébként attribútumai is.

Az *Albertus Magnus-féle* díszkert, bármennyire is a megváltozott igény illetve kert-használat eredménye, strukturálisan konzervatív.

„Vannak olyan kertek is, amelyek nem annyira a haszon és a nagyobb termelés szolgálatában állanak, hanem inkább a szórakozás helyei és termelés tekintetében elhanyagoltnak mondhatók, minélfogva nem tartoznak egyik mezőgazdasági földhöz sem. Ezek neve viridantium vagy viridarium. Mivel főként két érzékszerv gyönyörködtetésére szolgálnak, nevezetesen a látására és a szaglására, mindazon rendszabályok távoltartásával készülnek, amelyek egyébként a növénytermesztésben irányadók. Ugyanis a szemet semmi sem gyönyörködteti annyira, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet díszkertnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyengetjük és jól megöntözzük forrón lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat elforrázza, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvű, sovány pázsitdarabokkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen benyomkodunk, majd pedig a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik: erre nonsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet. A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte négyszögletű területen mindenféle fűszeres növény, mint ruta, zsálya, bazsilkum, ültethető legyen, hasonlóképpen mindenféle virág, mint ibolya, keselyűfű, liliom, róza, kékliliom stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit között, utóbbinak végében, magasabb pázsitdarabokat kell készíteni, amelyeket virágok tegyenek kedvessé és a közepük ülőhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és virágokban gyönyörködve kipihenhessék magukat és felfrissüljenek.

A pázsitba a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot és árnyékával gyönyörködtet s frissít. Ezeketől a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása egészségükben kárt tehet. Ezért a mulatókert legyen szellős és árnyékos. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint például a diófaé és más efféle fáké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. A pázsit mögött pedig legyen sok olyan orvosi és fűszeres növény, amely nemcsak illatával nyújt élvezetet, hanem a szemet is gyönyörködteti különféle virágával, amely magára vonja a szemlélődő figyelmét. A herbák közül főleg a rutáról ne

feledkezzünk meg, mert nagyon szép zöld a levele és keserősége révén elijeszti a mulatókertből a mérges állatokat.

Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai között feszülő pókhálók, ami elkerülhetetlen lenne, ha a pázsitot egészen teleültetnénk fákkal.

Ha pedig lehetséges, vezessünk a középére tisztavízű forrást és foglaljuk kőbe, mert abban gyönyörűsége telik az embereknek. Északnak és keletnek legyen a mulatókert szabad, az innen fújó szelek egészséges és tiszta volta miatt. Ellenben a déli és nyugati oldalt zárjuk el, mert az innen fújó szelek viharosak, tisztátalanok és az embert gyengítik. Igaz ugyan, hogy az északi szél ellensége a gyümölcsnek, azonban csodálatos módon megóvja az ember szellemi és testi egészségét. Márpedig a mulatókerttől gyönyörködtetést várunk, nem pedig gyümölcsöket.” (*Rapaics*, 1932. 76–77. o.)

Az, hogy a kert szélét – a széljárást is figyelembe véve ültetett – fák és bokrok határolják, közepén fű nő, ahonnan szemlélni lehet a test békéjét szolgáló, szép virágú gyógynövényeket, s a szabad területen kőbe foglalt forrást helyez el, mutatja, hogy e hely rokon tulajdonságú a szakrális kertekkel. *Pietro Crescenzi* bolognai tanácsos *Liber Ruralium commodorum*-a, amely a középkor első jelentős hatást kifejtő részletes kertészeti könyve, valójában néhány korábbi kézirat alig változtatott anyagát tartalmazza. *Columella* *De Re Rustica* XII. könyvével csaknem megegyező rész található benne, illetve a VIII. kötet valójában *Albertus Magnus* díszkertleírása (*Hobhouse*, 1992. 94. o.) *Crescenzi* kertelképzelése sem áll távol a paradicsomkerttől: a pázsitokat bokrokkal és gyümölcsfákkal szegélyezi, a hűsölés helyeit – mégpedig igen változatos módokon – kijelöli, s mindezt egy egyre összetettebb jelentésű centrum, a forrás illetve medence köré rendezzi.

E kertek létrehozásához szükséges természeti anyagoknak, élőlényeknek megmaradt a maguk szakrális értelme (illetve kapcsolata) is: ezzel egyfajta jelképi erősítésre nyílik alkalom. A jelképek egymásra torlódása akkor kezd elbonyolódni, akkortól válnak nehezen áttekinthetővé (sokak számára pedig követhetlenné s üressé), amikor a természetből megformált kertet az allegorizáló (utóbb képzőművészek mondott) munkákkal paradicsomiasabbá fokozódnak. Amikor a gondosan megmunkált, felépített táj közepébe valóban oda is kerül a kút, a forrással, a szobrokkal és a medencékkel, az ösvények hatásos foltokba ültetett növények között kioszkok, állatházak, barlangok között kanyarognak, s labirintus, pergola, nyírott sövény teszi játékosá és finom érzékivé a kertet.

Boccaccio 1348-ban írt novellagyűjteményében, a Dekameronban a zárt kert a beteg világ elől elmenekülő társaság számára a földi paradicsomot ígér. Ilyen paradicsomkertet Petrarca saját kertészkedésével igyekszik megvalósítani: *Palladius* szövegét másolja és a valóságban is felépít egy kertet. *Crescenzi* más-más megvalósítható kertet ajánl a szegényeknek, a nemességnek és a főuraknak: egyik pólusba a kicsiny haszonkertet, a másikba a kiterjedt díszkertet állítja. A táplálkozás és a fényűzés az, amelyek egyként az Úrral kapcsolatosak, de a belőlük való részesedés nem egyformán adatik a különböző emberek számára. Amíg a francia Rózsaregényben, – vagy annak angol fordításában – s a XV. századi perzsa irodalomban is a kertet allegóriaként lehet értelmezni, amelyekben a főhős a zárt kert mélyén rejtőző rózsza titkák keresve jelképek között bolyong, s egyér-

telműen paradicsomi helyzetekben találja magát, addig a Crescentiius nyomán népszerűsödő kertképzelés valódi kertek létrehozására szólít fel. *Le Ménagier de Paris* az 1300-as évek azt írja le a feleségének, hogy a háztartás mellett hogyan kell a kerti munkákat elvégezni. *Petrarca* már a holdfázisok figyelembevételével maga vet és palántáztat, de a barátja, akivel növényeket cserélget, *Galeazzo Visconti* kastélya köré – Páviában – kertet telepít és gondoz az éghajlaton megnövő kellemetes növényekből.

A reneszánsz kertek szerkezetét a keresztény hagyományokba illesztett késő antik kertképzelés befolyásolta. A kertek növényeit a környező mediterrán tájból kiválasztottak alkotják, egyelőre csupán olyanok, amelyek az antikvitásban kerültek be a kultúrába, a kereszténység pedig tovább használta, illetve azok, amelyeket az iszlám kultúra Európához közeli területei tettek népszerűvé. A keresztény és az iszlám területek között hamar megvalósultak az első növénycserék, s az így megismert fajok a kertészkedés fejlődésével szerteterjedtek. Mégsem mondható az, bár mód volt rá, hogy ugrásszerűen megnőtt az ismert fajok száma.

A növények cseréjére a XII–XIII. századtól egyre több forrás utal. Magvakat, dugványokat kérnek és küldenek egymásnak a kolostorok lakói. Az arabra fordított Dioszkoridésszel együtt a gyógynövény-botanikai ismeretek is elterjednek a spanyol és a déliolasz területeken, ahonnan tovább viszik az orvosi tudással együtt. A növénycseré és a növénykereskedelem fenntartója a gyógyítás: a kolostorok nagy becsben tartott fűvészkönyveinek gyógyszerreceptjeinek elkészítéséhez mindenkor szükség van nyersanyagra.

A nyersanyag azonban csak mediterrán területekről érkezik északra – e vidék növényeit írják le a korabeli kézikönyvek: így vagy tartósított anyag kerül azokra az európai területekre, ahol azok ismeretlenek, vagy magát a növényt szállítják oda: de e növények életbentartásához megfelelő mesterséges környezet szükséges. A mórok, a mórokat követő keresztény uralkodók, a déli kórházak és a belőlük kialakuló egyetemek mesterei – Salernóban, Montpellierben –, a kertjeikben sok olyan növényt tartanak, listáznak, ápolnak és terjesztenek amelyekre egészségügyi szempontok miatt tarthatnak igényt. A dísznövények használata: keresése, ültetése, értékelése csak a gyógyászati növények által kialakított kertkultúra fellendülése után, a XIV. századdal kezd növekedni.

A herbák fenntartását az orvosi tevékenységgel foglalkozó intézmények mellé telepített kertek biztosítják. S a gyógyszerekhez szükséges növények azonosítása, fellelése és elterjesztése: a mindennapi gyógyászati gyakorlat anyagszükségletének biztosítása nemcsak az antik gyógynövények újrafelfedezését, de számos új faj megismerését és elterjedését is eredményezte. A növények kiválasztásánál – új szempontként, a díszkertek elterjedésével – megjelenik a szépség is, s ez új lökést ad a kerttípus kiegyenüléséhez: de láttuk, s ismert, hogy a szépség maga is gyógyító. Mind a kereszténység szentkultusza szerint, mind pedig későbbiekben, a reneszánsz neoplatonizmus értelmében.

A mór területeken már a XI. században létrehoznak olyan növénygyűjteményeket, amelyek az orvoslás számára gyógyászati anyagokkal szolgálnak. *Ibn-Wafid* és *Ibn-Bassal* Toledóban, a Huerta del Reyben ápol ilyen kertet. Az angliai Stepneyben egy dominikánus orvosszerzetes, *Friar Henry Daniel* (1315–1385) egy botanikus kertet hoz létre, feltehetőleg ilyen gyűjtemények között a elsők közül. 252 növényfajt (faját) nevel, s megfigyeléseit nemcsak gondosan följegyzi, de azt korábbiakkal – például *Platearius* Circa Instansával – is összeveti, kiegészíti. Ott, ahol kiterjedt orvoslás, orvosi iskola,

majd egyetem működik, szükséges a felhasználható növények ismeretét, termesztését, gyógyszerre való földolgozását is megtanítani. Mindez a fajismeret növekedéséhez, és az őshonos és a megtelepített növények megkülönböztetéséhez, a környezeti igény felfedezéséhez, a termesztési módszerek fejlődéséhez, a gondozás módjainak változatosságához vezetett el.

Pisában (1543, 1563, 1591), Padovában (1545), Firenzében (1545) majd Bolognában (1568) jönnek létre az első olyan élő növényekből kialakított orvosi gyűjtemények, amelyeket szisztematikus felépítettségük okán botanikus kerteknek is tekinthetünk. E XVI. században megalapított egyetemi, s nyomukban Európa-szerte létrejövő egyetemi és magánorvosi gyűjtemények az oktatás céljait és a napi gyógyászati igényeket szolgálják ki. Kialakulásukkal egyidejű a természettudományi gyűjtemények, a szárított növényeket bemutató – *Luca Ghini* technológiája szerint alakuló – herbáriumok és a rajzolt-festett növényképeket és a növények leírását és hasznát rendszerező nyomtatványok elterjedésével.

E gyűjtemények a növényekből kivont gyógyászati készítmények oktatására szakosodott botanikai tanszékek mellett működtek, s a szemléltetés anyagát adták. Az élőlényeken alapuló gyakorlati célokat azonban egységbe foglalja a kert.

E kerteknek fenn kellett tartani a földrajzi és a botanikai felfedezések eredményeként megtalált növényeket, és ki kellett elégítenie a praktikus botanikai-orvosi igényeket is. S amíg csupán a dioszkorideszi eredetű mintegy ötszáz növényfaj termesztését szolgálták – sőt még csak nem is annyit: alig háromezret ismertek, s éppen a hiányzóak felfedezésére, s a használatban maradtak „filológiai megtisztítására” indultak el a humanista növény-felfedezői mozgalmak –, sem elhelyezésükkel, sem pedig szisztematizálásukkal nincs nehézség.

A kert hagyományos szerkezetéhez illeszkedőt választottak: vagy a csupán azonos nagyságú ágyásokba ültették szét a növényeket, vagy az ágyásokat magukba foglaló, mintázatot mutató struktúrába. A pisai első botanikus kert, amelynek egy kolostor adott helyet, kétségtelen, hogy kolostorkert-jellegű volt. A kolostorkert-jelleg mindegyik korai botanikus kertben megmarad, a leideni (1601), a párizsi (1633) és a messinai (1640) gyűjteményekben a kezdetekhez hasonlóan kis, egymás mellett fekvő, szabályos alakú területeken nevelik és mutatják be a fajokat. A kertek mindegyikének van egy kör alakú centruma, pavilonnal, vízmedencével, forrással, amely a négyzet alakú kert négy negyedének a közepe. A négy nagy tábla – a világ ismert négy földrésze, miként a négy bibliai földrész is lehet – nagyobb vonalakban az iszlám kert struktúráját idézi. Bennük a növények égtájak, évszakok vagy éppen az ébécé sorrendje szerint helyezkednek el: mindezzel rendkívüli rendszerezési bonyodalmat okozva. A padovai kert négyzetes 'világtájjait' azonban, a hortus conclusunak megfelelően körforma téglakerítés foglalja egybe. Akár az iszlám, akár a keresztény paradicsomkert-elképzelést is hivatkozzák e botanikus kertek (közben arra is rámutatva, hogy melyik az a kultúra, amelynek az orvosi ismereteire alapult a kerttulajdonos intézményben gyakorolt-tanított tudás), a kert egységét és összhangját kultikus okokkal magyarázhatjuk. Hasonló vélhető abban is, amikor például a parterek mértani mintázatai között megjelennek a rozetták. *Ulisse Aldrovandi* 1571-ben megrendeli *Hugo Blotiustól* a padovai kert növénykiültetésének új mintázatát: számos

rozetta formájú akad köztük. A rozetta-rózsa-Mária kapcsolatra való hivatkozást itt sem szabad kizárni (Géczy, 1999).

Összegzés

Az európai kertkultúrának van egy olyan szakasza, amelyben a kert létezésének legfőbb indokául a kereszténység túlvilági elképzelése szolgál. A kertről szóló antik tudás elmélete elvész, s évszázadokon keresztül néhány kolostrobán megmaradt kéziratban lappang, a gyakorlati ismeretek java sem marad meg. A botanikai és a kertészeti ismeretek fenntartása közvetlenül történik: mindenekelőtt a gyógyítás és a táplálkozás szükségletei határozzák meg azok jellegét.

A keresztény és az iszlám ideális kert alapjául egyként a Biblia Énekek éneke szolgál alapul. Amíg azonban az iszlám kert szerkezete, az iszlám kozmológiának megfelelő négyzetletű s a sivárabb éghajlati-környezeti körülményekhez alkalmazkodó, a keresztény kert tídeálípusosan kör alakú és kezdetben csak a mediterráneum növényeiben gazdag. Mindkét kert valamennyi építészeti eleme és élőlénye egyedileg is rendelkezik szakrális magyarázattal – de közös értelmük is van.

Egyetlen középkori keresztény kert sem maradt fenn máig: többségükről kéziratok, növénylisták s némi tárgyi emlék tudósít. A kert funkciója, szerkezete, a benne található növények krisztianizált formájuk, s egytől egyig szakrális fenntartásuk. A középkori kert végső formáját az organikus világképet hűen tükröző hortus conclusus mutatja meg. A hortus conclusus elképzelések élnek tovább a növényeket egyszerre három okkal is kulturában tartó kolostorkertekből kiegyenülő orvosbotanikai gyógynövénygyűjteményben, a haszonkertekben és a díszkertben. Bár a növények többes – táplálkozási, medicinális-higiéniai és szakrális – funkciója szerinti kertképzés a skolasztika végével, a reneszánsz alatt különül, tiszta elválásra nem kerül sor. Mind a reneszánsz, mind a manierista, mind a barokk kertek, mégha különböző mértékben is, de egyszerre hivatkozzák az élőlények kultúrába vonásának valamennyi útját, miközben szakrális keretet és magyarázatot is fölkinálnak számukra.

A középkori kereszténység földrajzi, etnikai és művelődési okok miatt, egységes kultúrának mutatkozik: s ez igaz, a idővel szerephez jutó, a növekvő népesség szerteágazó igényeit kiszolgálni kész kertkultúráján is. Az éghajlati eltérések ellenére jelentősebb területi eltérések nincsenek sem a növényanyagban sem pedig a technológiában, a homogenizálódási törekvések a reneszánsz virágkoráig egybetartják és azonosnak láttatják az európai kertkultúrát.

A címben jelzett problémakört mindenek előtt művelődéstörténi oldalról igyekeztünk megközelíteni, azért, hogy rá tudjunk arra mutatni, mely – leginkább néhány forrásra visszavezethető – folyamatok határozták meg a középkori nevelés kerttel kapcsolatos tartalmát. Átfogó értelmezésre törekedtünk, amelyben a művelődéstörténet tárgyköréből nem hasítódik ki az annak egyébként részét képező neveléstörténet: bemutattuk, a mediterráneum 'kert'-fogalom krisztianizált illetve iszlamizálódott formáját, annak szakrális jelentéseit s azt a folyamatot, hogy a szimbolikus tartalmakkal telített tér miként határozza meg hosszú időn keresztül a profán kerthasználat – és az arról intézményesen közvetített tudás – lehetséges tartalmát.

Géczi János

Irodalom

- Az Ezeregy éjszaka meséi.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.
- Biblia (1975): *Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.* Budapest.
- Eco, U. (1998): *A tökéletes nyelv keresése.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Garbari, F. (1990): Pisa Botanical Gardens: A short visit. *Muselologia Scientifica.* Vol. VI- N. 1–4.
- Géczi János (1998): *Fejezetek a rózsza kultúrtörténetéből.* PhD-értekezés. JATE, Szeged.
- Géczi János (1999): *Allah rózsái.* Terebess Kiadó, Budapest. megjelenés előtt.
- Gecse Gusztáv és Horváth Henrik (1978): *Bibliai Kislexikon,* Kossuth, Budapest.
- Haag, H. (1989): *Bibliai lexikon.* Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Hankiss Elemér (1997): *Az emberi kaland.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Hobhouse, P. (1994): *Plants in Garden History.* Pavilion Books, London.
- Korán (1987): *Prométheusz Könyvek 17.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Meyer, E. H. F. (1857): *Geschichte der Botanik.* Bornträger, Königsberg.
- Nasr, S. H. (1968): *Science and Civilisation in Islam.* Harvard, Cambridge.
- Rapaics Raymung (1932): *Magyarság virágai.* A Kir. magy. természettudományi társulat, Budapest.
- Sproul, B. (1979): *Primal Myths.* Harper, New York.
- Sulyok Elemér (1995): Paradicsomkert a Bibliában. *Pannonhalmi Szemle,* III/2. 5–14.
- Szutórisz Frigyes (1905): *A növényvilág és az ember.* Természettudományi Könyvkiadó-Vállalat, Budapest.
- Takács Imre (1995): A kolostorok kertje. *Pannonhalmi Szemle,* III/2. 21–27.
- The Botanical Garden of Padua 1545–1995.* Marsilio, Venice, 1995.
- Ubrizsi Savoia, A. (1995): *The Botanical Garden of Padua in Guilandino's day.* The Botanical Garden of Padua 1545–1995. Marsilio, Venice.

A tudás forrása: a kert

ABSTRACT

JÁNOS GÉCZI: THE SOURCE OF KNOWLEDGE: THE GARDEN

We approach the problem with a cultural historical method in order to show which processes defined the medieval education concerning the garden. We intended to present a comprehensive interpretation not separating the educational history from cultural history we show the christian and islamic form of the concept of the garden of the mediterraneum sacral meaning and the process how the space having symbolic content can define the profane use of the garden and its institutionally transmitted knowledge.

Magyar Pedagógia, **99**. Number 3. 221–243. (1999)

Levelezési cím / Address for correspondence: Géczy János, Janus Pannonius, Pedagógiai Tanszék, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6.